

La «Gran Geografia Comarcal de Catalunya» (1981-1985). Notes per a un estudi crític

Jaume FONT i GAROLERA

Joan TORT i DONADA

*Departament de Geografia Física i Anàlisi
Geogràfica Regional de la Universitat de Barcelona*

1. Introducció

Amb la present comunicació ens proposem d'analitzar una sèrie d'aspectes generals de la denominada *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*,¹ obra en dinou volums apareguda entre 1981 i 1985 i que representa una fita significativa dins els estudis de caràcter regional sobre Catalunya, amb caràcter enciclopèdic, publicats en el present segle.

Tot i la indubtable transcendència de l'obra, si més no per la seva difusió, no tenim notícia que fins ara se n'hagi publicat cap estudi crític o cap anàlisi feta des d'una perspectiva específicament geogràfica. La publicació de determinats volums de l'obra ha donat lloc, com a molt, a notícies puntuals de caire més aviat periodístic, però no pas a cap estudi de conjunt que valorés l'aportació d'aquesta obra en els seus diversos vessants. Perquè cal subratllar, abans de tot, que aquesta aportació és diversa i molt important en certs aspectes; sense anar més lluny, és especialment remarcable l'aportació d'informació en relació amb diverses comarques catalanes amb escassa bibliografia a l'abast (Rosselló, Alta Ribagorça o Matarranya, per posar uns exemples). Per tot això, i per moltes altres coses, sorprèn que fins ara ningú no hagi assajat de fer-ne una valoració global.

Com assenyalem en el títol de la comunicació, no ens proposem pas de fer aquí aquest estudi crític, per òbvies raons d'espai i de temps. Però sí que creiem especialment oportuna l'ocasió del primer Congrés Català de Geografia per a establir un esquema bàsic de crítica; dit d'una altra manera, oferir unes notes essencials que puguin fonamentar un es-

tudi rigorós posterior. Un estudi, en definitiva, destinat a clarificar la posició real d'aquesta obra dins el panorama general dels estudis geogràfics contemporanis sobre les comarques catalanes.

D'altra banda, volem puntualitzar que centrarem la nostra anàlisi en els setze volums de l'obra dedicats a la descripció de les comarques (o sigui, els que constitueixen pròpiament la *Geografia Comarcal*). Els tres volums restants haurien de ser objecte d'un estudi a part, tant per la seva especificitat com per la seva difícil inserció amb el conjunt dels volums anterior.

2. Dos antecedents a remarcar: la «Geografia General» i la «Geografia de Catalunya»

L'aparició de la *Geografia Comarcal de Catalunya* (d'ara endavant GGCC), cal posar-la en el context d'una tradició ja bastant llarga, a Catalunya, d'estudis comarcalistes fets en gran mesura sota els patrons bàsics de l'escola regionalista francesa. Seria una pretensió fora de lloc voler referir-nos-hi en detall; a més, d'altres autors hi han dedicat sengles estudis.² Tot i això, ens creiem en l'obligació de citar almenys dues obres, amb caràcter també —encara que no explícitament— enciclopèdic, aparegudes en el present segle i que constitueixen, segons el nostre punt de vista, uns antecedents fonamentals de l'obra que ens ocupa. Ens referim a la *Geografia General de Catalunya*, dirigida per Francesc Carreras Candi, i a la *Geografia de Catalunya*, dirigida per Lluís Solé Sabarís.

La *Geografia General de Catalunya* és una obra en sis volums (un sobre Catalunya, un sobre Barcelona i quatre sobre cadascuna de les demarcacions provincials de Catalunya), publicada entre 1912 i 1913, que ha esdevingut per molts conceptes un veritable clàssic.³ Potser el concepte més destacat és el fet de ser la primera obra, en un sentit cronològic, on s'aborda l'estudi de Catalunya, com a conjunt, amb una sistematització notable. Si més no, és una obra que respon del tot a un enfocament enciclopèdic: primer es contempla el conjunt del país; en segon lloc (i arribant a formar el cos principal de l'obra) es descriuen tots els municipis de Catalunya, agrupats per partits judicials i per quadres provincials; finalment, s'analitza a fons la capital catalana. Sense entrar a valorar-ne el contingut, cal remarcar que l'obra, tal com està concebuda, permet un fàcil accés a la informació desitjada, ja que es planteja com un «diccionari geogràfic» a dos nivells (un que podríem anomenar **regional** i un altre local). Per tot això, avui pot ser considerada com una peça bàsica dins la bibliografia geogràfica catalana, en una perspectiva històrica.

Si prenem com a primer punt de partida l'obra anterior, convindrem que la *Geografia de Catalunya*, dirigida per Solé Sabarís i publicada en tres volums per l'editorial Aedos entre 1958 i 1968, marca un salt qualitatiu important en el panorama de la geografia catalana, tant a nivell teòric com a nivell de la metodologia de l'anàlisi regional.⁴ Tot i que el títol no ho reflecteix es tracta d'una veritable **geografia comarcal**, ja que l'objecte de les dues terceres parts de l'obra (els volums 2 i 3) és l'estudi monogràfic de les comarques catalanes, una per una. L'altra part (és a dir, el primer volum) és també un estudi regional, però aplicat al conjunt de Catalunya; en definitiva pòrtic i alhora complement dels altres dos volums. En qualsevol cas, es tracta d'una obra concebuda i realitzada amb un innegable sentit de la unitat: el plantejament rigorós, la cohesió formal i el sentit unitari de la redac-

ció són algunes de les qualitats que ho testifiquen. Des de la perspectiva actual, sobre la *Geografia de Catalunya* cal fer dues constatacions: la primera és que constitueix una fita cabdal per a l'estudi **retrospectiu** del país; la segona és que, tot i els anys transcorreguts, l'obra continua sent essencial per a l'estudi de molts aspectes actuals del país, per la senzilla raó que, a manca d'obres actualitzades que la succeeixin dins d'uns criteris de rigor comparables, sovint no li queda altre remei, a l'estudiós o a l'interessat en una qüestió determinada, que anar a parar indefectiblement a les seves pàgines.

3. Anàlisi de diversos aspectes de l'obra

En els apartats següents apartats durement a terme l'anàlisi de diversos aspectes de l'obra, tant de contingut com els purament formals. Dins els aspectes de contingut farem referència al plantejament i l'estructura general de l'obra, la divisió territorial seguida i l'enfocament metodològic general. En relació amb els aspectes formals, farem esment en particular del tractament cartogràfic i fotogràfic, i una breu referència a un aspecte altament significatiu: el tractament de la toponímia.

3.1. El plantejament general

Quadre 1

Volum	Títol
I	Osona i el Ripollès
II	el Bages, el Berguedà i el Solsonès
III	el Gironès, la Selva i la Garrotxa
IV	l'Empordà
V	el Penedès i l'Anoia
VI	el Vallès i el Maresme
VII	el Camp de Tarragona
VIII	Barcelonès i Baix Llobregat
IX	Segarra, Urgell i Conca de Barberà
X	el Segrià, les Garrigues, la Noguera i el Baix Cinca
XI	Priorat, Ribera d'Ebre, Terra Alta i Matarranya
XII	el Pallars, la Ribagorça i la Llitera
XIII	Baix Ebre i Montsià
XIV	el Rosselló i la Fenolleda
XV	el Vallespir, el Conflent, el Capcir i la Cerdanya
XVI	Alt Urgell, Vall d'Aran i Andorra
XVII	Geografia General
XVIII	Geografia General
XIX	Cartografia de Catalunya. Índex general

L'obra analitzada consta de dinou volums, dels quals els setze primers estan monogràficament dedicats a les descripcions comarcals (**vegeu el quadre 1**), mentre que dels tres últims n'hi ha dos dedicats a aspectes de geografia general i un altre dedicat a la història de la cartografia sobre Catalunya i a índex general.

Es troba a faltar, tanmateix, un estudi introductori o de presentació de l'obra, on s'expliquin les seves línies directrius i la metodologia adoptada. Ens trobem, de bones a primeres, amb un primer volum que descriu de forma directa i sense cap altra referència general, les comarques d'Osona i del Ripollès. No es dona al lector cap mena de referència sobre aspectes que caldria considerar com a bàsics en una obra d'aquestes característiques. D'entrada, en no fer-se cap mena de referència a la divisió territorial adoptada, hom pot pensar que s'accepta d'una forma lineal i indiscutida la divisió de 1936; ara bé, l'anàlisi aprofundida dels diferents volums en aquest sentit posa en evidència —com tindrem ocasió de veure a l'epígraf 3.2— que aquesta divisió només s'accepta en alguns casos —o sigui, respecte d'algunes comarques—, mentre que en moltes ocasions el criteri emprat obeeix de forma exclusiva al punt de vista de l'autor o autors. No cal dir que un plantejament com aquest fa que calgui posar en dubte, ja d'entrada, la credibilitat i el rigor científic d'una obra de caràcter **declaradament** geogràfic.

En aquest punt, és obligat fer esment a un altre aspecte referit al plantejament de l'obra: en concret, l'àmbit territorial a tractar. Sabem, pel títol, que aquest àmbit és **Catalunya**. Però, **quina** Catalunya? Evidentment, no és la Catalunya administrativa; això ho sabem quan veiem al títol del volum X que ens parla del Baix Cinca, i als volums XIV i XV que ens parla de les comarques de la Catalunya Nord. Podem deduir, aleshores, que es tracta del Principat de Catalunya entès en el sentit més ampli possible (d'acord amb una determinada línia del pensament nacionalista); ¿Com s'explica, doncs, des d'aquesta perspectiva, la inclusió de la Vall d'Aran sense cap especificació preliminar ni cap referència en el títol general de l'obra? D'altra banda, posats a fer interpretacions àmplies del territori comprès sota el nom de **Catalunya**, s'ha de tenir present que una altra línia del pensament nacionalista considera que el topònim abasta tota l'àrea del domini lingüístic; més concretament, l'àrea dels **Països Catalans**. El lector, en definitiva, pot preguntar-se de forma ben legítima a què ha d'atenir-se en utilitzar l'obra. Una resposta, i només parcial, la trobarà en la lectura particularitzada dels diferents volums. No hi ha cap especificació prèvia.

Sense sortir del plantejament i l'estructura general de l'obra, cal fer menció d'una altra qüestió de principi: el caràcter de **geografia comarcal**. Què és una geografia comarcal? Quan no es fa cap declaració ni advertiment preliminar —com és el cas, com ja hem vist, de la GGCC—, hom ha de pensar que es tracta d'una obra on es descriuen i s'analitzen bàsicament els àmbits comarcals (en aquest sentit, la *Geografia de Catalunya* de l'Aedos seria un exemple típic de geografia comarcal). No és pas aquest el cas de l'obra que ens ocupa: l'anàlisi dels setze volums primers ens mostra que tots ells tenen una mateixa òptica de tractament, centrada fonamentalment en els **municipis**. La GGCC, al nostre entendre, i d'acord amb un criteri de comparació amb altres obres de geografia regional, és un bon exemple de **geografia municipal** —amb la particularitat que la descripció dels municipis és precedida d'un estudi comarcal previ. D'aquesta manera podríem arribar a concloure que l'obra es configura, en un cert sentit, com un diccionari geogràfic; amb la diferència que els diccionaris adopten criteris d'ordenació sistemàtica (ordre alfabètic, per exemple), mentre que la GGCC agrupa els municipis segons uns criteris aleatoris (que unes vegades són de caire fisiogràfic i d'altres de caire històric, com veurem més endavant). La conseqüència d'això és que sovint és inevitable per al lector la consulta de l'índex final de cada volum, atesa la dificultat de localitzar un municipi concret segons uns criteris lògics.

3.2. La divisió territorial

Hem assenyalat a l'epígraf anterior que, dins el plantejament general de l'obra, no queda explícita la divisió territorial que s'ha seguit a l'hora d'analitzar i descriure les diferents comarques del país. S'ha de partir de la base que, en el període d'aparició de la GGCC (1981-1985), la divisió de Catalunya en comarques no era oficial. Hem de situar-nos al 1987, amb la publicació de les Lleis d'Organització Territorial pel Parlament de Catalunya (i, en particular, la Llei 6/1987, sobre l'organització comarcal) per a parlar de plena oficialitat del mapa comarcal. Ara bé, aquesta manca d'un suport administratiu no havia de ser cap obstacle perquè la GGCC adoptés un determinat criteri de divisió territorial i fos conseqüent amb ell, explicitant-lo de forma clara i concreta al començament de l'obra. Cal tenir present que en les últimes dècades han estat molt nombroses les obres publicades a Catalunya que feien referència a les comarques, i que s'ha hagut d'enfrontar al mateix problema. Problema que unes vegades s'ha resolt partint de la divisió de 1936 (per exemple, a la *Geografia de Catalunya* de l'Editorial Aedos), i altres vegades d'acord amb el punt de vista de l'autor (seria el cas de *Les terres catalanes*, de Pere Blasi, publicada l'any 1954, entre molts altres exemples).

En el nostre cas, l'anàlisi dels diferents volums de la GGCC posa en evidència que el tractament que s'ha donat a cadascun dels àmbits comarcals és molt desigual. Així, quant a divisió territorial, la tònica que segueix l'obra varia entre un estricte respecte a la divisió de 1936 (com en el cas del Gironès, per exemple), fins a una fragmentació i a una recomposició globals d'acord amb interpretacions variables (en són exemples explícits els casos del Bages i d'Osona).

L'anàlisi temàtica dels territoris, per altra banda, compta també amb una gran varietat d'enfocaments. Així, mentre que en alguns volums s'han agrupat comarques i s'han estudiat globalment fets físics o poblacionals (Vallès, Empordà i Camp de Tarragona, per exemple), en d'altres s'ha subdividit la comarca administrativa en unitats que es tracten de forma totalment desagregada i sense cap mena d'estudi global (és el cas del Bages i Osona, que queden fragmentades en Bages, Plana de Vic, Moianès, Lluçanès, Guillerics i Collsacabra). Finalment, en una posició intermèdia, trobem comarques que s'estudien globalment per a passar després a establir-hi subdivisions formals en base a criteris físics, paisatgístics o històrics que serveixen de marc per a la presentació de les monografies locals (és el cas de l'Urgell i la Noguera, per exemple).

Podem dir, en definitiva, que hom troba tota una variada gamma de divisions territorials i diferents enfocaments en els setze volums dedicats a l'estudi de comarques. Així, doncs, hi ha comarques agrupades en grans unitats geogràfiques, comarques administratives que respecten estrictament la divisió de 1936 i comarques que queden del tot fragmentades, arribant fins al cas extrem de la divisió en porcions d'un municipi, que és estudiat en tres àmbits comarcals diferents (concretament, Santa Maria de Merlès, que és tractat en el Berguedà, el Lluçanès i el Bages). Les observacions apuntades es poden veure en detall a l'apèndix final, on exposem, en relació amb cada volum, els marcs territorials que s'han pres en consideració i l'enfocament que s'ha donat al seu estudi.

Com a exemple de la manca de definició sobre la divisió territorial emprada podem exposar els casos dels volums dedicats al Segrià i a Osona. En el primer, hom ha optat per fer una valoració inicial de la divisió territorial de 1936, exposar les seves mancances i

per reflectir en el text la diversitat física i humana de cada comarca, que és descrita en funció del seu àmbit administratiu. En canvi, en el cas d'Osona, els criteris adoptats oscil·len entre l'historicisme i el determinisme físic, i s'ha arribat a l'extrem de fragmentar municipis.⁶ Tanmateix, si s'hagués seguit en tota l'obra un enfocament com aquest darrer, hom s'hauria vist obligat a donar un tractament específic a una gran diversitat de territoris que poden ésser considerats singulars des d'un punt de vista geogràfic o històric. Així, i sense voluntat de ser exhaustius, de la mateixa manera que, de fet, hom ha tractat com una comarca més al Lluçanès o bé al Collsacabra, no hi cap raó que impedeixi fer-ho amb la Vall d'Àneu, la Conca de Tremp, el Segre Mitjà, la Vall d'Àger, la Ribera de Sió, el Banyolí, els Aspres d'Empordà, les Muntanyes de Prades, el Pla del Llobregat i al Priorat històric, entre moltes d'altres contrades.

En una valoració global, considerem positiu que hom hagi volgut donar un tractament específic a aquestes entitats de reconeguda personalitat geogràfica, però, en qualsevol cas, des d'un punt de vista metodològic, és molt criticable que s'hagi resolt aquesta qüestió de formes molt diverses i sense una sistemàtica prèviament establerta. Aquesta crítica també l'hem de fer extensiva a l'escala de les grans comarques geogràfiques (com el Vallès o el Penedès) on és positiu que tinguin un nivell global de tractament, però la diversitat de solucions porta a uns resultats molt desiguals.

3.3. L'enfocament metodològic. Anàlisi dels continguts

Hem d'avançar, que l'obra que analitzem, només en casos molt puntuals, s'ajusta als esquemes de la geografia regional actual o de la geografia regional més clàssica. En aquestes condicions, doncs, podem afirmar que, malgrat la desigualtat de tractaments que hem exposat més amunt, sovint ens trobem més davant d'una breu descripció que acompanya a un resum de la història de les comarques i els municipis, que no pas davant una obra que segueixi uns esquemes pròpiament geogràfics.

En línies generals les descripcions comarcals solen ajustar-se a l'esquema d'una presentació breu, un apartat de geografia física, un apartat diferent de clima i vegetació, un altre d'economia i comunicacions i un darrer apartat d'història i demografia.⁷ Aquest darrer apartat sol consistir en una llarga exposició cronològica de la història, exhaustiva en dades, i d'arrel historicista, acompanyada d'algunes dades sobre l'evolució de la població.⁸

Quant als aspectes estrictament geogràfics, sobta en primer lloc el fet que, gairebé arreu, es faci una distinció, no explicada, entre geografia física i clima i vegetació. En relació amb aquest epígraf de geografia física, i tot fent la salvetat d'alguns capítols, cal dir que sovint es tracta més d'una descripció del relleu, que no pas d'una exposició seguint els mètodes i els instruments propis d'aquesta branca de la geografia.⁹ Així, en alguns casos aquest capítol queda limitat a la descripció d'un conjunt d'accidents geogràfics locals, que a vegades ni tan sols s'encabeixen en el context general de les grans unitats de relleu de Catalunya (són especialment pobres en aquest sentit les descripcions del relleu que hi ha en els volums I i II). En aquestes condicions, doncs, en línies generals l'obra en cap moment supera les aportacions de la que dirigí Lluís Solé i Sabarís.

Per altra banda, l'apartat de clima i vegetació és molt breu, amb gran pobresa de dades, fet que, en el cas de la vegetació, molt probablement s'ha d'atribuir més al seu enfocament general que no pas al seu autor, Oriol de Bolòs. En qualsevol cas, també crida l'atenció

el fet que només en comptades ocasions hi hagi un apartat dedicat a la hidrografia, especialment en un país com el nostre on qualsevol curs d'aigua ha tingut una significació geogràfica extraordinària. Podem dir, en resum, que en relació amb els aspectes de geografia física es troba a faltar una visió global i integrada, pròpia dels enfocaments actuals, que doni coherència a les exposicions parcials dels diferents aspectes.

L'enfocament que s'ha donat als temes de geografia humana, per altra banda, també deixa molts buits, en la mesura que l'epígraf «economia i comunicacions», que sol donar entrada a aquests aspectes en la majoria de comarques, es limita a descriure alguns conreus, a citar algunes indústries i esmentar les carreteres que travessen una comarca. En aquest darrer cas, per exemple, no hi ha cap tipus de valoració sobre la inserció d'una comarca o un municipi a la xarxa viària global, o bé de la seva accessibilitat o, si més no, del nivell d'utilització d'una carretera. En línies generals, doncs, també en aquest cas hom troba a manca un suport teòric i metodològic que permeti abordar els aspectes poblacionals i econòmics, de manera que se superi l'exposició d'unes dades puntuals. Així, per exemple, gairebé sempre manca una valoració de l'estructura econòmica d'una comarca o d'un municipi i la seva evolució.

Quant als aspectes de la geografia de la població, hom troba a manca, fins i tot, els esquemes més elementals de la geografia regional clàssica. En aquest sentit, per exemple, l'exposició de les formes tradicionals de poblament i d'ocupació del territori i la seva evolució només en comptades ocasions s'ajusten a una terminologia geogràfica, mentre que en cap cas hom troba exposada una tipologia dels assentaments d'una comarca. En relació amb els aspectes demogràfics, només es tracta de forma sistemàtica l'evolució de la població,¹⁰ mentre que hom no troba cap tipus d'informació sobre la seva estructura d'edats i la seva evolució vegetativa. Per altra banda, els moviments migratoris, tant interns com externs, queden tractats de forma molt superficial i sense fonament en cap mena de dada estadística.

En relació amb les monografies locals, podem dir que també tenen bona part de les mancances que hem esmentat més amunt, és a dir, normalment la descripció dels nuclis de població —pobles, viles o ciutats— no s'ajusta als esquemes de la geografia regional clàssica (l'emplaçament, la formació, l'expansió, les funcions i la significació regional) o bé als enfocaments de la geografia urbana actual. Així, en línies generals, aquestes monografies s'inicien amb una introducció general on es descriu el terme municipal, continuen amb una descripció del nucli principal de població —poble, vila o ciutat— i els monuments i solen dedicar un llarg apartat a la història local.¹¹ Menció a part mereix el fet, que considerem com a molt positiu, que hom hagi tingut una cura especial de fer una referència explícita a tots els nuclis de població, malgrat que aquests hagin quedat gairebé despoblats o malgrat que el seu terme municipal s'hagi incorporat a d'altres municipis.

3.4. El tractament de la informació gràfica

Encabim dins d'aquest apartat tot el suport gràfic amb què sol comptar tota obra geogràfica, el qual constitueix en bona part dels casos un dels pilars fonamentals de l'exposició i l'explicació. En aquest sentit, ja hem esmentat l'ús exhaustiu que es fa en la *Geografia de Catalunya*, de Solé Sabarís, de la cartografia, la representació gràfica i la fotografia,

amb resultats excel·lents. No obstant això, en el cas que ens ocupa n'hem de fer una valoració menys positiva, en la mesura que s'han emprat uns recursos d'aquest tipus molt pobres.

En relació amb la cartografia, hem d'esmentar que només es compta amb un mapa general, a escala 1:250.000, per a cada comarca, i amb els plànols urbans que acompanyen algunes monografies locals, cosa del tot insuficient i que desmereix l'esforç editorial. En relació amb aquest mapa general, i sense qüestionar globalment la informació que proporciona, cal dir que la coloració altimètrica (que va de verd a groc, taronja, blau i blanc) dificulta, en gran mesura, la interpretació entre aspectes geogràfics, històrics i administratius, en constar-hi una línia que determina límits comarcals, una segona línia que determina límits subcomarcals o històrics i una tercera que correspon a límits municipals. En aquestes condicions, i en la mesura que hom no sempre ha respectat els límits comarcals o municipals, les fronteres delimitades en aquests mapes poden induir a confusió o error. Per altra banda, en aquests casos on les comarques no s'ajusten als límits administratius o bé en les denominades subcomarques històriques o geogràfiques, la determinació de límits sempre queda sotmesa a un grau molt alt de subjectivitat.

Per altra banda, i a part del fet que no s'empri cap tipus de mapa temàtic —com mapes d'isòlnies de temperatura o de precipitació— el suport gràfic de l'obra és també molt pobre. Així, quant a aspectes de geografia física, només en comptades ocasions trobem un quadre global de temperatures i precipitacions realitzat segons els mètodes propis de la climatologia. En cap moment es fa ús de tècniques de representació gràfica com esquemes geològics o geomorfològics, d'estatges i dominis de vegetació o bé de diagrames ombrotèrmics.

Quant als aspectes de geografia humana, podem dir que ens trobem davant la mateixa manca d'informació gràfica, la qual, per norma general, queda limitada als plànols actuals de les poblacions més importants. És remarcable l'ús nul que es fa de recursos com gràfiques d'evolució de la població, o bé de diagrames de barres o circulars que reflecteixin dades econòmiques o poblacionals. Així, quant als aspectes agraris, per exemple, només en comptades ocasions hom es troba davant un quadre o unes dades d'utilització del sòl o del règim de tinença de la terra, com per exemple en el volum dedicat al Vallès (vol. VI).

Finalment, cal fer una al·lusió especial a les fotografies que acompanyen el text, que ocupen, aproximadament, d'un 30 a un 40% de les pàgines dels diferents volums, la qual cosa constitueix un esforç editorial realment notable. També en aquest cas la comparació amb la *Geografia de Catalunya* deixa a un nivell molt inferior l'obra que ens ocupa. Sense entrar a discutir la qualitat intrínscament fotogràfica de les imatges, fet que no ve al cas, sí que es pot qüestionar la informació geogràfica que proporcionen, en la mesura que tant les vistes generals com les puntuals sovint descontextualitzen l'objecte, pel fet que atenen més a la seva presentació formal que no pas a proporcionar informació de caire geogràfic. És també remarcable el poc o nul ús que es fa de la fotografia aèria, tant vertical com oblíqua, i de les imatges dels satèl·lits. D'altra banda, tampoc no són més explícits els peus de les fotografies, els quals, en la majoria dels casos, queden limitats a una indicació del lloc o de l'accident geogràfic que il·lustren.

3.5. El tractament de la toponímia

Un dels aspectes en què podem considerar que hi ha una aportació més significativa dins l'obra que ens ocupa és el de la toponímia. Si més no, és indubtable que hi ha un esforç important en relació amb la fixació de les formes i les grafies d'un nombre molt important de topònims, una bona part dels quals no havien estat encara objecte de tractament en cap obra anterior. Cal tenir present que l'escala municipal en què es desenvolupa una gran part de la GGCC permet que en aquest camp l'aportació sigui notable.

La principal remarca a fer en relació amb aquest camp és que, a diferència d'altres aspectes ja examinats, es parteix d'uns criteris gramaticals i toponímics que són aplicats en el conjunt de l'obra. Sens dubte molts d'aquests criteris emprats són discutibles o opinables (per exemple, els aspectes relatius a la normalització de determinades grafies o el tractament formal dels genèrics). Tot i això, hi ha una clara voluntat de sistematització i una coherència global en el tractament, cosa que, com hem vist, no es pot pas dir d'altres aspectes de l'obra no menys importants.

Amb independència de les consideracions anteriors, s'ha de subratllar que en ocasions les fonts d'informació toponímics són poc fiables; per exemple en els municipis del Camp de Tarragona (i a d'altres comarques) es pot percebre sovint la incorporació de topònims procedents directament dels mapes antics (1940-1950) de l'IGN, sense verificar la seva veracitat geogràfica. Altres vegades hi ha una abusiva tendència a concebre els articles municipals com uns autèntics «inventaris toponímics», sense correspondència amb una descripció mínimament detallada (això pot apreciar-se en diversos municipis de l'Alt Urgell). Finalment, hem de fer notar que una bona part de l'aportació toponímica de l'obra queda condicionada en la seva utilitat per la concepció restrictiva del seu índex final. En aquest sentit, creiem que en una obra d'aquestes característiques és convenient que hi hagi uns índexs exhaustius, per tal de sistematitzar al màxim la informació continguda. En el tema que ens ocupa, a l'índex final només es recullen uns determinats topònims (els que es consideren més rellevants), i es deixa de banda la major part dels anomenats microtopònims.

4. Una valoració general

El tret general més remarcable que presenta l'obra, d'acord amb l'anàlisi que n'hem fet en els epígrafs precedents, és la seva heterogeneïtat. Heterogeneïtat a nivell formal: els setze primers volums dedicats a comarques contrasten vivament amb els tres darrers, dedicats al conjunt de Catalunya. Heterogeneïtat, sobretot, a nivell de continguts: això queda especialment palès, com hem vist, en els aspectes relatius al plantejament de l'obra i la divisió territorial adoptada, tant a escala comarcal com municipal. La manca de criteris unitaris, en aquest sentit, fa que les comarques siguin tractades de forma molt diferent segons els diversos autors que hi han intervingut. Això és especialment perceptible a l'apèndix final, on ha quedat reflectit que el tractament de cada comarca depenia de l'orientació geogràfica de cada autor.

Es inqüestionable que l'obra analitzada, considerada en el seu conjunt, fa unes aportacions prou significatives. És especialment remarcable l'aportació d'informació de primera mà sobre comarques poc tractades en la bibliografia a l'abast. També es remarcable la

informació que s'aporta a nivell local en relació amb la major part de municipis i àmbits territorials menors que s'han tractat. En aquest sentit, cal tenir present que aquesta aportació està directament relacionada amb el buit bibliogràfic que la GGCC ha omplert. Això, doncs, és una circumstància conjuntural que no ha de servir de pretext per tancar els ulls davant les greus mancances de l'obra. Tal i com hem anat assenyalant al llarg d'aquest esbós crític, aquestes mancances arrenquen d'un mateix denominador: l'absència d'un plantejament general rigorós i sistemàtic, fonamentat en una concepció clara i definida de la geografia regional, inserida d'alguna manera dins de la línia evolutiva dels estudis regionalistes que, a Catalunya, ha donat lloc al llarg del present segle a diverses obres que estan molt lluny, malgrat tot, de ser superades.

Notes

¹ CAHNER, M. (Responsable coordinador): *Gran Geografia Comarcal de Catalunya* (19 volums). Gran Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1981-85 (LLORET, T., redactor en cap. PLADEVALL, A., assessor general. MOLL, J., correcció i toponímia).

² Es pot recordar que la Societat Catalana de Geografia dedicà el n. 21 (març de 1990) de la revista *Treballs* al curs de Geografia Regional realitzat a Girona l'estiu de 1989. Sobre el tema que ens ocupa es pot consultar l'article de Lluís RIUDOR «L'evolució de la geografia i la seva repercussió en les Geografies Regionals del món», on hi ha, a més, una extensa bibliografia sobre el tema (*Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, n. 21, pp 23-38).

³ CARRERAS CANDI, F. (1912-18): *Geografia General de Catalunya*. Barcelona. Ed. Albert Martín (6 volums).

⁴ SOLÉ SABARÍS, LL. (Director) (1958-68): *Geografia de Catalunya*. Barcelona. Ed. AEDOS (3 volums).

⁵ Un posicionament explícit en aquest sentit apareix en el volum 5, on Antoni Pladevall aclareix quelcom entorn de l'enfocament general de l'obra en relació amb les divisions territorials: «*Conseqüents amb l'esperit que anima aquesta geografia que, tot respectant la divisió territorial de 1936, vol donar relleu a tots aquells sectors o subcomarques de reconeguda entitat geogràfica i humana, forçosament calia tractar com a unitat a part aquest sector de la comarca d'Anoia (Segarra Calafina), conegut també com la calma de Calaf (...)*» (el Penedès i l'Anoia, pàg. 424).

Tot i això, en el volum primer aquest posicionament era menys explícit: «*La preocupació d'establir unes comarques coherents i equilibrades (...)* i, *d'altra banda, l'excés respecte a les divisions en províncies i partits judicials creats el segle XIX, que sovint esquarteraven unitats històriques, motivaren que els límits fixats a Osona per la Divisió Territorial de 1936 no s'ajustessin a criteris històrics ben definits (...)* Per això (...) *s'ultrapassa en determinades ocasions (...)* l'àmbit assignat a Osona i s'hi inclouen territoris que havien format part antigament de les subcomarques que la integren.» (Osona, vol. I, pàg. 10).

⁶ A. Pladevall explica en diverses ocasions la seva manera de procedir, d'arrel bàsicament historicista. Així, en el cas del Pallars exposa: «*Ací, atenent a criteris geogràfics i històrics que han presidit en tot moment aquesta obra, s'ha prescindit d'aquests municipis, així com dels d'Espluga de Serra i Sapeira, que tot i estar units a Tremp, pertanyen a l'Alta Ribagorça.*» (volum XII).

En el cas de Santa Maria de Merlès explica que «*el terme municipal resta repartit en tres comarques: el territori a l'esquerra de la riera de Merlès pertany al Lluçanès en gran part, amb les esglésies de Sant Martí de Merlès i Sant Pau de Pinós i els castells de Merlès i de Pinós, llocs descrits en l'apartat del Lluçanès de la comarca d'Osona; un petit apèndix, al sud est del terme, s'endinsa també a esquerra de la riera de Merlès, dins el Bages, amb les parròquies de Sant Amanç de Pedrós i Sant Miquel de Terradelles, (ambdues havien format part del terme d'Oristà, les quals són descrites amb Avinyó dins el Bages); el territori de la dreta de la riera de Merlès (i el sector sud de l'esquerra) que descrivim en aquest apartat, comprèn la parròquia de Santa Maria de Merlès, que dona nom al municipi, les esglésies de la Trinitat (etc).*» (Dins Santa Maria de Merlès, vol. II, p 282).

Quant a la inclusió de part de Vilalleons a les Guillerries, afirma que «*tot i la moderna integració en el municipi de Sant Julià de Vilatorrada, l'antic terme de Vilalleons té una història i una tradició completament diferents.*» (vol. I, pàg. 123).

El determinisme físic també queda palès en afirmacions com «*el límit entre el Berguedà i el Solsonès és el més complicat (...)*. També aquí caldrà deixar alguns punts per tractar al Solsonès, que és vers on s'aboca una part d'aquest fragmentat territori.» (vol. II, pàg. 214).

En d'altres casos, ni tan sols s'explica la inclusió o exclusió; així, en la determinació del Lluçanès es diu: «*Prescindint dels criteris que han portat a la determinació d'aquests catorze municipis com a integrants del Lluçanès, aquests són ...*» (volum I, pàg. 240).

- ⁷ Transcrivim, en part, el guió de la Plana de Vic, que és la tònica de moltes comarques: *Presentació* (pàg. 14). *Geografia física* (pàgs 14 a 16). *Clima i vegetació* (pàgs 16 a 20). *L'economia i les comunicacions* (pàgs 20 a 24 i subdividit en agricultura, indústria i comunicacions). *La història* (pàgs. 24 a 46, que abasta des de la prehistòria i els ausetans fins a «*la industrialització i la demografia contemporània*»).
- ⁸ Amb el terme *historicisme* ens referim al predomini d'informació sobre les vicissituds històriques (com per exemple els canvis de domini jurisdiccional d'un municipi o la formació o extinció d'una parròquia), per damunt d'informació sobre les grans transformacions territorials (canvi de conreus i d'usos del sòl, modificacions històriques del paisatge) o humanes (canvis en els sistemes de poblament, en l'estructura social i en l'organització territorial).
- ⁹ Joan Rebagliato s'ocupa de la geografia física de diverses comarques, com per exemple en el volum dedicat al Pallars i a la Ribagorça (volum XII), i Lluís Casassas, per la seva banda, redactà la part física del Barcelonès.
- ¹⁰ En relació amb aquest tema, s'ha d'esmentar que una bona part dels quadres aporten dades de 1979, any en què no es realitzà cap recompte oficial de la població, motiu pel qual la seva validesa és relativa. Cal indicar, també, que en cap d'aquests quadres no apareix la font d'on s'ha obtingut la informació.
- ¹¹ El guió que se segueix per a la vila de Ripoll és el següent: *El monestir de Ripoll. Les construccions monàstiques. L'església. La portalada ripollesa. La parròquia de Ripoll* (volum I, Osona i el Ripollès, pàgs 315-320).

En el cas de Barcelona la descripció s'inicia amb l'epígraf *la Barcelona monumental*, al qual segueix una descripció dels monuments principals, partint del focus original de la ciutat romana, que s'alterna amb una explicació dels barris per àrees territorials que finalitza amb Montjuic, la Barceloneta i el Poble Sec (pàgs. 70 a 125). Segueix a aquesta exposició un breu capítol dedicat a equipaments i serveis (pàgs. 132-139) i dos més dedicats a explicar l'organització eclesiàstica (pàgs. 139-143). A continuació s'exposa cronològicament la història de la ciutat (pàgs. 142-206), per finalitzar amb una descripció detallada de tots els barris i antics municipis (pàgs. 216-286) (volum VIII, *el Barcelonès i el Baix Llobregat*, 1982).

Apèndix

I - Osona i el Ripollès.

Autors: PLADEVALL. A. (ambdues comarques)

OSONA: PLANA DE VIC
GUILLERIES
COLLSACABRA
LLUÇANÈS

Hom estudia de forma totalment desagregada cadascuna de les subunitats, tant a nivell físic com poblacional, econòmic i històric. En realitat, doncs, es tracta de quatre monografies comarcals diferents més que no pas d'un estudi d'Osona. Les subcomarques perifèriques (Guilleries, Collsacabra i Lluçanès) integren municipis d'altres comarques circumdants (Berguedà, Bages, Vallès Oriental, la Selva i la Garrotxa) i la Plana de Vic incorpora el municipi d'Aiguafreda (Vallès Oriental). Freqüentment, hom inclou o exclou d'aquestes subunitats fragments de municipis, adduint raons de caire històric o fisiogràfic (podem esmentar, entre d'altres, l'Esquirol, que queda dividit entre la Plana de Vic i el Collsacabra; Rupit, entre les Guilleries i el Collsacabra; o bé Roda de Ter i les Masies de Roda, que són tractats com un sol municipi dins de la Plana de Vic, per bé que un fragment de l'últim municipi esmentat és estudiat dins de les Guilleries).

RIPOLLÈS

Se'n fa un tractament global. En presentar les monografies locals hom divideix la comarca en tres àmbits geogràfics: el Ripollès estricte, la vall de Camprodon i la vall de Ribes. Podem fer notar que només s'esmenta de passada la inclusió al Ripollès dels municipis del Bisaura, o rodalia de Sant Quirze de Besora, els quals, darrerament, s'han incorporat a Osona (es tracta de Sant Quirze de Besora, Santa Maria de Besora, Montesquiu i Vidrà).

II - el Bages, el Berguedà i el Solsonès.

Autors: GASOL, J.M. (el Bages); PLADEVALL, A. (el Berguedà, el Moianès i la Vall de Lord) i BACH, A. (el Solsonès).

BAGES: BAGES MOIANÈS

Els aspectes físics, humans i històrics del Bages i el Moianès es tracten desagregadament. En realitat, doncs, també es tracta de dues monografies comarcals diferents. Manquen alguns municipis que s'han tractat en altres comarques (Sant Feliu Sasserra, al Lluçanès —volum I— i Aguilar de Segarra, incorporat a la Segarra Calafina —volum V—, mentre que se n'incorporen d'altres comarques (com Rellinars, que s'afegeix al Bages, i els municipis del Vallès Oriental i d'Osona que s'estudien amb el Moianès). També en aquest cas hi ha fragmentació de municipis, en ser parcialment incorporats a àmbits comarcals o subcomarcals diferents (podem esmentar, entre d'altres, el cas de Santa Maria d'Oló, que és tractat en part amb Bages i en part amb el Moianès). Finalment, cal indicar que Montserrat rep un tractament específic, fet que és excepcional en el conjunt de l'obra (podem indicar, en aquest sentit, que d'altres llocs significatius no reben aquest tractament singular; per exemple, Núria és tractada dins el municipi de Queralbs).

BERGUEDÀ

Tractament global per a tota la comarca. Només s'apunta en el text la distinció entre l'Alt i el Baix Berguedà, però no hi ha un tractament separat. Alguns municipis s'estudien de forma fragmentada perquè han quedat incorporats a d'altres comarques o subcomarques. És el cas de Santa Maria de Merlès, que queda fragmentat en tres comarques: Berguedà, Bages i Osona (volum I, el Lluçanès).

SOLSONÈS

Descripció global de la comarca, a nivell físic i poblacional. La distinció entre Solsonès i Vall de Lord només serveix de base per a l'exposició de les monografies locals. Estudia també l'antic municipi de Llanera, que fou agregat a Torà de Riubregós (Segarra), l'any 1969.

III - el Gironès, la Selva i la Garrotxa.

Autors: ALBERCH, R.; CLARÀ, J. i ROURA, G.

GIRONÈS

És estudiat globalment, a partir de la divisió territorial de 1932.

LA SELVA

És tracta globalment, en funció de la divisió territorial de 1936. Alguns municipis no queden reflectits perquè han quedat incorporats en d'altres unitats. És el cas dels de Sant Hilari Sacalm i Osor, i de fragments dels d'Arbúcies i Santa Coloma de Farners, entre d'altres, que s'estudien a les Guilleries (volum I). Cal esmentar que Susqueda queda fragmentat entre les Guilleries i el Collsacabra (volum I).

GARROTXA

És estudiada globalment. Alguns antics municipis o fragments d'alguns d'ells són tractats en d'altres comarques: Beget, per exemple, que quedà incorporat a Camprodon; Bassegoda, que quedà incorporat a Albanyà (Alt Empordà); i una porció del municipi de la Vall d'en Bas (l'antiga parròquia de Falgars), que és contemplada en el Collsacabra (volum I).

IV - l'Empordà.

Autor: BADIA I HOMS, J.

EMPORDÀ: ALT EMPORDÀ
BAIX EMPORDÀ

Després d'una introducció on s'estudien aspectes generals, cada comarca és tractada globalment, en base a la divisió de 1932.

V - el Penedès i l'Anoia.

Autors: VIRELLA I BLODA, A. (el Penedès); RIBA I GABARRÓ, J. (l'Anoia); TORRAS I RIBÉ, J. M. (l'Anoia) i PLADEVALL, A. (l'Anoia i la Segarra Calafina).

PENEDÈS: ALT PENEDEÈS
BAIX PENEDEÈS
GARRAF

Hi ha una introducció general per a les tres comarques; després s'analitzen separatament, sense annexions i segregacions i seguint la divisió de 1932. Cal indicar que la comarca del Garraf no apareix en el títol del volum.

ANOIA: ANOIA
SEGARRA CALAFINA

Ambdues unitats es tracten de forma totalment desagregada (a nivell fisiogràfic, humà i històric). També en aquest cas ens trobem, doncs, davant de dues monografies comarcals diferents. La Segarra Calafina incorpora el municipi d'Aguilar de Segarra, que pertany oficialment al Bages.

VI - el Vallès i el Maresme.

Autors: BAULIES, J. (Vallès Oriental); LLOVET, J. (el Baix Maresme); PLADEVALL, A. (l'Alt Maresme) i DOMÈNEC, J. M. et al. (el Vallès).

**VALLÈS: VALLÈS OCCIDENTAL
VALLÈS ORIENTAL**

Els aspectes fisiogràfics, humans i històrics es tracten globalment, en considerar els autors que el Vallès és una unitat. La distinció entre ambdues comarques és formal i només serveix per a separar les monografies municipals. En aquest cas, doncs, ens trobem davant una única monografia comarcal. Hi manquen el municipi d'Aiguafreda (que es va tractar amb Osona), el de Rellinars (que es tracta amb el Bages) i els municipis o fraccions d'aquests que són tractats amb el Moianès (volum II).

**MARESME: BAIX MARESME
ALT MARESME**

Se'n fa un estudi totalment desagregat. També en aquest cas, doncs, es tracta de dues monografies comarcals diferents.

VII - el Camp de Tarragona.

Autors: ROVIRA I GÓMEZ, S. (el Tarragonès); ANGUERA, P. (Baix Camp); VENTURA I SOLÉ, P.

**CAMP DE TARRAGONA: TARRAGONÈS
BAIX CAMP
ALT CAMP**

Es descriu la geografia física de forma global per a les tres comarques. Els aspectes restants són tractats en cadascun d'elles per separat, en funció de la divisió territorial de 1936.

VIII - Barcelonès i Baix Llobregat.

Autors: MORAN, J.; PLADEVALL, A.; RIERA, S.; ALIER, R.; CODINA, J. i PAGÈS, M.

BARCELONÈS

Se'n fa un tractament global.

BAIX LLOBREGAT

Se'n fa un tractament global. Hom hi incorpora un fragment del municipi de Barcelona (Santa Creu d'Olorda) i els municipis d'Esplugues de Llobregat i Sant Just Desvern, avui inclosos oficialment al Baix Llobregat). Les monografies locals s'exposen agrupades per rodalies (Martorell, Sant Feliu de Llobregat i Sant Boi de Llobregat).

IX - Segarra, Urgell i Conca de Barberà.

Autors: POMÉS, F. (Segarra); NOVELL, J. (Urgell) i SANS I TRAVÉ, J. M. (Conca de Barberà).

SEGARRA

Rep un tractament global, en funció de la divisió territorial de 1936.

URGELL

Rep un tractament global (a nivell físic, humà i històric), a partir de la divisió territorial de 1936, per bé que s'efectua una distinció entres els diversos àmbits geogràfics de la comarca en abordar l'estudi de les monografies locals. Aquests àmbits són: conca del riu d'Ondara, vall del riu Corb, pla d'Urgell i i ribera de Sió.

CONCA DE BARBERÀ

Rep un tractament global (a nivell físic, humà i històric), per bé que s'efectua una distinció entre dos àmbits geogràfics a l'hora d'abordar l'estudi de les monografies locals: la Conca de Barberà (centrada per Montblanc) i la conca alta del Gaià (centrada per Santa Coloma de Queralt).

X - el Segrià, les Garrigues, la Noguera i el Baix Cinca.

Autor: LLADONOSA, J. (totes les comarques)

SEGRIÀ:

Després de valorar la divisió territorial i precisar les diferències intracomarcals, s'efectua un tractament global.

GARRIGUES

Val a repetir el mateix que hem assenyalat per al Segrià.

NOGUERA

En primer lloc es valora la divisió territorial i es precisen les diferències intracomarcals; a continuació s'efectua un tractament global. Hom agrupa els municipis en quatre grans àmbits territorials: Aspres de Balaguer (centrat per Balaguer), Montsec (centrat per Ager), Segre Mitjà (centrat per Artesa de Segre i Ponts) i Noguera Urgellessa o Pla d'Urgell (integrat per bona part pels municipis que actualment han passat a formar part de la comarca administrativa homònima).

BAIX CINCA

Se n'efectua un tractament global.

XI - Priorat, Ribera d'Ebre, Terra Alta i Matarranya.

Autors: ANGUERA, P. (Priorat i Matarranya); MARISTANY, C. (Matarranya); FERRER I BOSCH, M. (Terra Alta) i DUCH I PLANA, M. (Terra Alta).

PRIORAT

Se'n fa un tractament global, a partir de la divisió territorial de 1936. Hi ha un apartat entorn dels diversos criteris de divisió territorial aplicats al Priorat.

RIBERA D'EBRE

Se'n fa un tractament global, a partir de la divisió territorial de 1936.

TERRA ALTA

Se'n fa un tractament global, a partir de la divisió territorial de 1936, però hom incorpora tres municipis que pertanyen administrativament a l'Aragó (Favara, Maella i Nonasp).

MATARRANYA

Se'n fa un tractament global.

XII - el Pallars, la Ribagorça i la Llitera.

Autors: CASTILLÓ, A.; PLADEVALL, A. i PAGÈS, M.

PALLARS: PALLARS SOBIRÀ PALLARS JUSSÀ

Hi ha una introducció general on s'exposen els aspectes físics conjuntament. Després s'analitzen per separat ambdues comarques.

ALTA RIBAGORÇA

S'analitza globalment, incorporant tota la part aragonesa de l'Alta Ribagorça (vall de Benasc i Castelló de Sos). També incorpora alguns antics municipis que actualment pertanyen a Tremp (Pallars Jussà).

BAIXA RIBAGORÇA

És tractada globalment.

LLITERA

És tractada globalment.

XIII - Baix Ebre i Montsià.

Autors: SORRIBES, J.; GRAU, J. J.; MARGARIT, LL.; SALVADÓ, R.; PALLARÈS, J. M. i GARCIA RODRÍGUEZ, J. M.

BAIX EBRE/MONTSIÀ: BAIX EBRE MONTSIÀ

Els mateixos autors defineixen el tipus de tractament en dir que «... no es poden estudiar des d'una perspectiva geogràfica i històrica el Baix Ebre i el Montsià separatament (...); es tracta d'un volum una mica heterodox en començar-lo amb una part general on es tracten conjuntament els aspectes geogràfics i històric de totes dues comarques i s'entra després en l'anàlisi de la demografia i l'economia recents d'ambdues comarques per separat.» (p 10).

XIV - el Rosselló i la Fenolleda.

Autor: BECAT, J.

ROSSELLÓ

S'analitza globalment, per bé que la descripció dels municipis s'efectua agrupant-los en grans àmbits geogràfics: Perpinyà, la Salanca, el Riberal, l'Albera, els Aspres i les Corberes.

FENOLLEDA

S'analitza globalment. Hom distingeix dos àmbits: la Fenolleda i la vall de Santa Creu.

XV - el Vallespir, el Conflent, el Capcir i la Cerdanya.

Autors: BECAT, J.; PONSICH, P.; VERDAGUER, P.; JOLIS, A. i SIMÓ, A.

VALLESPÍR/CONFLENT/CAPCIR

Cada comarca és descrita globalment.

CERDANYA: ALTA CERDANYA BAIXA CERDANYA

S'efectua una descripció global del marc físic i històric. S'analitza després cadascuna de les comarques separatament. En el cas de l'Alta Cerdanya s'efectua un tractament específic per a l'àmbit de la vall de Querol i, en el cas de la Baixa Cerdanya, per a la Batllia i el Baridà.

XVI - Alt Urgell, Vall d'Aran i Andorra.

Autors: PLADEVALL, A.; BATLLE, C.; BARAUT, C.; PAGÈS, M. i MASSA, J.

ALT URGELL

Se'n fa un tractament global, a partir de la divisió territorial de 1936.

VALL D'ARAN

Se'n fa un tractament global.

ANDORRA

Se'n fa un tractament global.